

Berkes Tamás

A cseh barokk komparatiztikai perspektívában

A cseh irodalomtudomány az 1930-as években fedezte fel a barokk korszak irodalmi örökségét (összefüggésben a megújult nemzetközi érdeklődéssel). Főleg azok a kutatók fordultak a téma felé, akik az akkor domináns nemzeti önértelmezéssel szemben a cseh kultúra katolikus vonulatát preferálták. Az úttörés a történet-tudomány felől érkezett: Josef Pekař, aki Szekfű Gyulához hasonló kaliberű történetírónak számít,¹ a barokk korszak sokkal árnyaltabb képét rögzítette, mint a huszita hagyományt túlértékelő Palacký-Masaryk iskola, amely a Fehérhegy (1620) utáni másfél évszázadot nemzeti és kulturális tekintetben a hanyatlás, a „sötétség korának” bélyegezte.

Egészen a közelmúltig a barokk irodalom új interpretációinak beemelése a cseh irodalomtörténeti kánonba felemás és szakadozott képet mutat. A harmincas években elkészültek azok a művek, amelyek a katolikus barokk írásbeliség eredeti értékeit tárták fel (elsősorban V. Bitnar, J. Vašica, Zd. Kalista könyvei), de a korszakot érintő történeti-ideológiai viták karanténba zárták a konzervatív eszmei hátterű tudományos eredményeket.² 1945 után közel két évtizedig a barokk-kutatás anatómia alá esett, az összefoglaló művek csak szelektíven és negatív értékítéllettel tárgyalták (ez alól egyedül Comenius életműve jelentett kivételt). A hatvanas évek végén és a nyolcvanas években megújult a kutatás, de továbbra is szűk keretek között maradt, s bár az 1990 utáni publikációk sokat árnyalják az összképet, a korszak értékelése máig sem jutott nyugvópontra.³

A barokk műveltség feldolgozása mindmáig összefügg a történeti-ideológiai keretek értelmezésével. A protestáns rendi felkelés bukásával az ország betagozódott a központosított Habsburg monarchiába, amelynek korábban is része volt ugyan, de az uralkodónak 1620 előtt osztoznia kellett a hatalomban a rendi közös-ség intézményeivel, mindenekelőtt a törvényhozást és a közigazgatást domináló

¹ Pekař, Szekfű és a lengyel Michal Bobrzyński összehasonlításához lásd: Maciej JANOWSKI, „Három történész Közép-Európából”, 2000 16, 2 (2004): 54–70.

² Josef VAŠICA, *České literární baroko* (Praha: Vyšehrad, 1938). Vilém BITNAR, *Postavy a problémy českého baroku literárního* (Praha: Cyrilo-Methodějské knihkupectví G. Francla, 1939). Zdeněk KALISTA, *České baroko* (Praha: Evropský literární klub, 1941).

³ A cseh „barokkológia” 1990 előtti évtizedeit értékeli: Alexandr STICH, „O české literatuře staří, zvláště barokní”, *Česká literatura* 44, 5 (1996): 443–458.

tartománygyűléssel. Mint ismeretes, a Cseh Királyság és a Morva Őrgrófság 1526 óta állt Habsburg jogar alatt, de a tartományok ügyeiben kizárólag az önálló cseh hivatalok voltak illetékesek. A két fél több évtizedes harcára tett pontot a prágai vár melletti fehérhegyi fennsíkon 1620. november 8-án lezajlott rövid ütközet, amely Pfalzi Frigyes – a rendek által királlyá koronázott német választófejedelem – teljes vereségével ért véget, s melyet a felkelés elfogott vezetőinek kivégzése követett a prágai Óvárosi téren. Ezzel vette kezdetét a cseh tartományok önállóságának fokozatos felszámolása, amely közvetve Csehország eljelentéktelenedéséhez, illetve kulturális arculatának radikális átformálódásához vezetett.

Az 1627-ben kiadott *Megújított Országos Rendtartás* – az új alkotmány – megőrizte ugyan a Cseh Korona államjogi különállását, de megfosztotta a cseh (s egy évvel később a morva) tartománygyűlést korábbi jogai többségétől. Kizárólag a katolikus vallást engedélyezték. Az áttérést megtagadó protestánsok – köztük Comenius és követői – távozni kényszerültek az országból. A lázadók birtokait felosztották az udvarhű katolikus párt hívei között. Wallenstein (csehül Valdštejn) különutas kísérletének bukásával (1634) a meggyilkolt fővezér egykori birtokait az ellene forduló főtisztek kaparintották meg. Az emigránsok utolsó visszatérési kísérletét (1648) jelképes módon már maguk a prágaiak akadályozzák meg, amikor a Károly-hídon feltartóztatják a várost megrohanó svéd katonaságot.

Prágai defeneztráció, 1618 (korabeli ábrázolás)

Prágai defenzstráció, korabeli rajz a prágai *Wahrhaftige Zeitung* c. újságban

A hagyományos történeti narratívák, melyek kijelölik a barokk írásbeliség kontextusát, nehezen egyeztethetők össze. Palacký és követői az 1620 és 1770 közé eső korszakot úgy fogták fel, mint amely a katolizáció és a germanizáció segítségével alapjaiban rendítette meg a cseh identitást — kiirtotta vagy nemzetiségében átformálta az ország vezető rétegeit, elüldözte intelligenciáját, s a cseh nyelv lezüllesztésével megszakította a nemzeti hagyományok kontinuitását. Ez a történeti kép ugyan reális elemeket tartalmaz, de a tényanyaggal szelektíven bánik és modern fogalmakat vetít vissza. Ezt korrigálva Pekař 1921-ben adta ki *Fehérhegy okai és következményei* című könyvét, amelyben kárhoztatja a rendi felkelés radikális vezetőit, akik elköverték azt a hibát, hogy az engedményekre hajló II. Mátyással szemben elismerték cseh királynak Ferdinánd főherceget – az ellenreformáció kíméletlen hívét –, s amikor Ferdinánd át akarta venni örökségét, fellázadtak ellene, ellenkirálynak választva a Protestáns Unió vezetőjét. A rendi felkelők kalandor politikája, amelyet legalább részben a német nyelvű evangélikus főurak domináltak, az európai háború csataterévé tette az országot. Az eseményeket Pekař is nemzeti csapásnak tartja, de a gazdasági visszaesést súlyosabbnak ítéli, mint a politikai következményeket. A konzervatív történész megenged magának egy olyan előrejelzést, hogy a protestánsok esetleges győzelme az ország elnémetesítéshez vezetett volna. Ezzel szemben a cseh kultúra megőrzését Pekař a dél-európai katolikus barokk jótékony hatásának tudja be: ebben látta meg azt az erőt, amely hatékony kulturális védelmet kínált az északi német protestantizmus fenyegető veszélyével szemben.⁴

A mai történetírás immár arra hajlik, hogy a fehérhegyi csata elsősorban a rendiség és az abszolutizmus harcát döntötte el, s a cseh nyelv hanyatlása nem volt olyan általános érvényű, mint azt korábban gondolták. A nemesség „elidegenedése” sokkal inkább a barokk korszak kozmopolita szellemiségének és az udvari divatnak tudható be, mint valamiféle tudatos „németesítésnek”. Pekař iskolája odáig megy, hogy állításuk szerint a 19. századi nemzeti újjászületés sokkal inkább folytatója a barokk korszak szellemiségének, semmint diametrális ellentéte: a barokk patriotizmusból nőtt ki, nem a huszita tradícióból.⁵ Josef Hanzal újabb korszak-monográfiája ugyancsak

⁴ Josef PEKAŘ, „Bílá Hora: Její příčiny a následky”, in Josef PEKAŘ, *Postavy a problémy českých dějin*, 131–231, (Praha: Vyšehrad, 1990).

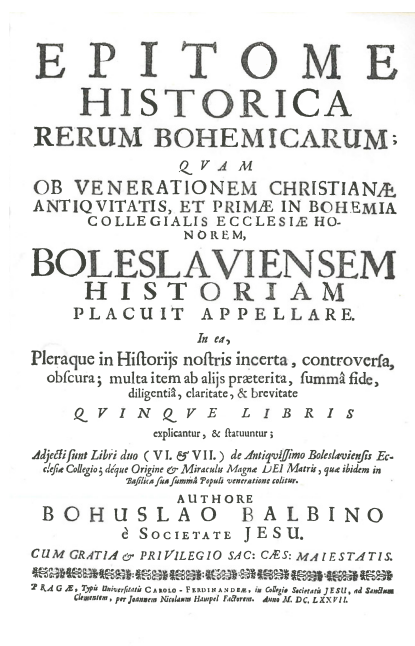
⁵ „A cseh nemzeti mozgalom az ellenreformáció korában gyökerezik. Az ellenreformáció ellen-szenve és bizalmatlansága a cseh nyelv és nemzet iránt csakhamar többeket is az ügy lelkes és

a katolikus barokk hazafiság és a nemzeti ébredés szoros kapcsolatát hangsúlyozza, kiemelve a „népiség” és a „historizmus” fogalmát, melyeknek eredete és közkeletű értelme a barokk korszakban van lehorgonyozva.⁶

Kétségtelen azonban, hogy Fehérhegy után Csehország kulturális karaktere radikális átalakuláson ment keresztül. A barokk korszak alapja az a paraszti társadalom lett, amelyet passzív-misztikus világfelfogásra és szorgos életmódra szoktattak. Az ellenreformáció sikerre jutott: belsőleg megnyerte a széles paraszti tömegeket az új életstílus, a jámborság számára. A politikai krízis után a katolikus vezető réteg egyik csoportja tudatára ébredt annak, hogy a megváltozott körülmények között újra kell értelmeznie a cseh korona országainak történeti legitimációját. Lohelius,

prágai érsek már 1622-ben megújította Szt. Prokop, a csehek patrónusa ünnepét, akinek hivatalos tiszteletét Szt. Vencel ünnepnapjával együtt 1605-ben eltörölték. Bohuslav Balbín (Balbinus) *Epitoméja* a „szentvenceli örökség” eszméjének jegyében íródott, s megalapozója lett a cseh történelem katolikus interpretációjának.

Az *Epitome* nagyszabású alkotás, amelynek első öt könyve nyolcszáz ívrét hajtott oldalon keresztül mondja el az ország történetét, s ezt egészíti ki a staroboleslavi Szűz Mária templomnak szentelt két további könyv — kifejezve a szerző szándékát, hogy a történelmi folyamat tetetőzéseként a csehek földjét Jézus Krisztus anyjának oltalmába ajánlja.⁷ A katolikus hagyomány szellemében két történelmi személyiség teszti meg a csehek államának legbecsesebb örökségét: Szent Vencel, akivel Balbín majdnem száz oldalon keresztül foglalkozik, illetve IV. Károly császár, aki a venceli tradíció jegyében virágoztatta fel az országot. Szent

Balbín *Epitome historica rerum Bohemicarum* c. művének címlapja

elkötelezett szószólójává avatott (Balbín, Pešina, Beckovský, Vavák). Az ő működésük nyomán ébredt fel Mária Terézia korában az a tudományos szellem, amely kezdetben a legrégebbi cseh történelem és irodalom kritikai megismerésére törekedett, elindítva a nemzeti nyelv tudományos kutatását.” Josef PEKAŘ, *Dějiny Československé* (Praha: Klementinum, 1921), 124.

⁶ Josef HANZAL, *Od baroka k romantismu: K rození novodobě české kultury* (Praha: Academia, 1987).

⁷ Jiří RAK, Jan P. KUČERA, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře* (Praha: Vyšehrad, 1983), 123.

Vencel, a haza patrónusának tisztelete a barokk kor hétköznapijaihoz tartozott, zarándoklatok, imák és búcsújáráshelyek gondoskodtak a népi hagyomány átörökítéséről.

Az utókor szemében Balbín híres nyelvvédő irata számít a szerző leginkább maradandó művének, amelyet belső száműzetésben eleve nem a nyilvánosság számára írt, hiszen az adott körülmények között azt nem lehetett volna publikálni (*Dissertatio apologetica pro lingua slavonica praecipue bohemica*).⁸ Balbín nyomán a cseh nyelv helyzetének ábrázolása rávetül a barokk korszak értékelésére. A fél évszázaddal Fehérhegy után született szenvedélyes röpirat, amely a cseh nyelvhasználat visszaszorulását fájlalja, tévesen állítja azt, hogy 1620 előtt a cseh nyelv uralkodó pozícióban volt.⁹ Pekař egyértelműen igazolja, hogy Fehérhegy előtt a cseh korona országai cseh-német kétnyelvű államot alkottak, s a 16. századi bevándorlás nyomán a cseh többségű szűkebb Csehország városaiban – beleértve Prágát és az ország északi részét – a lakosság többsége német nyelvű evangélikus volt.¹⁰ Amikor Balbín hivatkozik az 1615-ös parlamenti határozatra, amely törvényben rendelte el, hogy az egész királyságban kizárólag a cseh tekinthető hivatalos nyelvnek, eltekintett attól, hogy a cseh parlament ezt a döntést a német protestánsok bevándorlásától tartó katolikus és utraqista kisebbség nyomására fogadta el (nem elsősorban nyelvi, hanem vallási-politikai okokból).¹¹ A törvény eleve nem volt érvényes a szűkebb Csehország két körzetére és a királyság összes többi tartományára, s egyébként is holt betű maradt, nem lehetett betartani. A felkelés idején a parlamentben megengedték a német nyelv használatát (Thurn gróf, a lázadók első számú katonai vezetője is német nemzetiségű volt).¹² Pekař kifejezetten azt állítja, hogy Fehérhegy után közvetlenül Pfalzi Frigyes és a lutheránus nemesség vereségével a német elem meggyengült Csehországban (a Prágából kiűzött 400 polgári család legalább fele a németek közül került ki).¹³

Tehát a cseh nyelv viszonylagos háttérbe szorulását a 17. század folyamán nem lehet csupán a vallási-politikai rendszerváltozás számlájára írni. A régi cseh nemességet nemcsak a vagyonelkobzás és az emigráció gyengítette meg, hanem a kulturális attitűd átalakulása is, amely a nemzeti öntudat elszürküléséhez vagy kiüresedéséhez vezetett,

⁸ Lásd erről BERKES Tamás, „Hogyan jelent meg Balbín *Dissertatio*-ja 1775-ben?”, in *Amicita: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, főszerk. LENGYEL Réka (Budapest: reciti, 2015), 271–283. A legújabb cseh fordítás: Bohuslav BALBÍN, *Rozprava krátka, ale pravdivá*, ford. Milan KOPECKÝ (Praha: Odeon, 1988).

⁹ „Csehországban csehül beszéltek szinte mindegyik városban, városkában és a falvakban, nem beszélve a nemességről, amely állhatatosan őrizte a régi nyelvet”. BALBÍN, *Rozprava...*, 34; vö. BERKES, „Hogyan jelent meg Balbín...”, 272.

¹⁰ PEKAŘ, „Bílá Hora”, 171–172.

¹¹ Uo., 173.

¹² Uo.

¹³ Uo., 174.

s amit a későbbi történetírás nem kis leegyszerűsítéssel az „elnemzetietlenedés” fogalmával írt körül (modern kifejezéssel jelölve meg az eltérő szerkezetű premodern jelenséget). Ezzel szembeszegülve az *Epitome* tulajdonképpen kísérlet a rendi patriotizmus barokk szellemiségű, katolikus átértelmezésére. Balbín áhítatosan tiszteleg a tősgyökeres cseh nemesség államjogi feladatvállalása előtt, s egyúttal a nemesség genealógiai leszármaztatását – meglehetősen problematikus módon – összekapcsolja a cseh szentek, s más, boldoggá avatott kegyes személyek családfájával, őket tekintve a történelmi folytonosság legfőbb letéteményesének. A *Dissertatio* lapjain viszont egyre inkább etnikai alapra helyezkedik: gyűlölettel beszél a betelepült újbirtokos

Karel Škréta allegorikus rajza az *Epitome* belső címlapján.

rétegről, amely közreműködik abban, hogy a Habsburg-hatalom megfossza a hazai lakosságot anyanyelvének jogaitól.¹⁴ Balbín hazafisága különbözik a tősgyökeres nemesség aktív csoportjainak államjogi patriotizmusától, bár a két felfogás részben átfedi egymást. Közös bennük, hogy elutasítják az önálló cseh államiság leértékelését a Habsburg birodalom pusztá örökös tartományává, s abban is megegyeznek, hogy egyikük sem kérdőjelezi meg az új uralkodó legitimitását. Balbín hagyományos módon védelmezi az ország Fehérhegy előtti rendi alkotmányát, de elítéli a protestáns rendek lázadását, amelyben nem lát mást, mint pusztá összeesküvést.¹⁵

Pekař ugyan amellet érvel, hogy a vezető főúri réteg német nyelvváltása csak a politikai fordulat után mintegy száz évvel, tehát a XVIII. század elején zárult le,¹⁶ de a nemzeti öntudat jellegének megváltozása kétségtelen tény, ami a cseh barokk legfőbb kutatóját és

¹⁴ Balbín reménykedik az isteni igazságszolgáltatásban, megjegyezve azt, hogy „valamely isteni rendelésből” vagy „Szent Vencel átka” következtében magva szakadt azoknak az idegen családoknak, amelyek nem forrottak össze a cseh nemzettel: „Sokan megfigyelték, hogy a fennmaradt idegen eredetű családok Csehország és a csehek iránt a lehető legőszintébb barátsággal viseltetnek; míg ellenben azok, akik gyűlölték a cseheket, kihaltak.” BALBÍN, *Rozprava...*, 128–129.

¹⁵ VÁLKA Josef, „Politický smysl Balbínovy historiografie”, *Česká literatura* 36, 5 (1988): 385–399, 394.

¹⁶ PEKAŘ, „Bílá Hora...”, 176.

védelmeszójét, Zdeněk Kalistát is erősen foglalkoztatta. Elemzése szerint az idősebb nemesi nemzedéknél, amely még tapasztalatból ismerte a Fehérhegy előtti korszakot, nyugalanságot váltott ki az abszolutista alkotmány bevezetése. A továbbélő nemesi patriotizmus példájaként Kalista annak a Černín grófnőnek a hazafias aggodalomtól fűtött leveleit hozza fel, akinek fiát éppen hogy a régi hagyományoktól elidegenedő, kozmopolita barokk lovagi szellem prototípusaként ábrázolja. Külföldön tanuló fiához Černín grófnő szépen megformált irodalmi levelek hosszú sorát intézte, melyekben elkeseredésének ad hangot, hogy „nem kormányozhatjuk önmagunkat”.¹⁷ S bár az ifjú gróf hasonlóan kiművelt cseh nyelven válaszol anyja leveleire, neveltetése, iskoláztatása már lényegesen más szellemi környezetben megy végbe. Tanulmányait a jezsuitáknál végzi, hosszabb időt tölt Itáliában, Spanyolországban, Franciaországban, s egy olasz nemes kisasszonyt vesz feleségül. Szellemi beállítottsága is ennek megfelelően változik. „Ezek után – írja Kalista – a kulturális értelemben vett világpolgáriság félreérthetetlen jelei mutatkoznak meg nála”.¹⁸ Nem csoda, hogy mikor fiatal lovagként 1648-ban, a harmincéves háború utolsó évében visszatér Prágába, nem érzi otthon magát; nyugtalan és elégedetlen, mert az ország és a város tönkrement, középszerűségbe süllyedt, s a provinciális környezet nem pótolhatja Velence, Róma, Párizs színházi és zenei életét, társasági kapcsolatait. Anyja halálával az utolsó kötelék is elszakad közte és szülőföldje között, s ettől kezdve kizárólag az udvari előmenetel, az intrikák, illetve a különböző kulturális és testi élvezetek foglalkoztatják. Az ifjú Černín átalakulása nem reprezentálja a cseh arisztokrácia egészét, de jól kifejezi a „barokk kozmopolitizmus” árnyékában érlelődő új érzésvilágot, amelyben nincs helye az ország sorsát és a rendi jogokat illető kérdéseknek.¹⁹ A súlyában meggyengült régi nemességnek csak az a rétege támogatta a patrióta törekvéseket, amely nem kívánt megbékélni a bécsi kormányzat szigorú adópolitikájával, s nehezményezte politikai jogainak erőteljes szűkítését.

Humprecht Jan Černín gróf
(Karel Škréta festménye)

¹⁷ Zdeněk KALISTA, *Mládí Humprechta Jana Černína z Chudenic: Zrození barokního kavalíra*, 1 (Česká akademie věd a umění, 1932), 105.

¹⁸ Uo., 171.

¹⁹ HANZAL, *Od baroka...*, 141.

Bármennyi túlzás is van Balbín nyelvvédő iratának barokkos sirámaiban, a cseh nyelv leértékelésének politikai okait helyesen ismerte fel. A nemzeti és állami érdek szempontjából nem tartotta döntő faktornak a rendek és az uralkodó konfliktusát, s II. Ferdinánd politikai művét sem tekintette katasztrófának. Az igazi tragédiát abban látta, hogy a királyság legfőbb intézményei – a bécsi cseh kancellária és a prágai helytartóság – nem képviselik az ország érdekeit (szolgáiban teljesítik a kirívóan magas adókat, növelik a jobbágyok terheit, s mellőzik a cseh nyelvhasználatot).²⁰ Balbín életműve leplezetlen polémia az új rezsim hivatalos felfogásával, amely a cseh

Bohuslav Balbín

eretnység és rebellió megtorlása ürügyén az egész országot büntette. Világosan látta, hogy ebből a teóriából fakad minden rossz, ami az országra szakadt: az irgalom nélküli bosszú és a nagyvonalúság hiánya képtelenné tette az uralkodót és legfőbb tanácsadóit arra, hogy éljenek a megbocsátás gesztusával.²¹

Az udvar bizalmatlansága olyan mély volt a csehekkel szemben, hogy a politikai gyanú áttolódott a nyelvi-nemzetiségi szférába is.²² Az a néhány cseh katolikus főúr, aki az országos hivatalok élén hűségesen szolgálta a császárt, fanatikus vallási meggyőződésből feláldozta a nemesség rendi jogait, de a kezdeti háborús

atmoszférában nem érzékelte a nyelvi egyenlőtlenség kialakulásának dinamikáját.²³ Ferdinánd legbefolyásosabb cseh tanácsadója, Vilém Slavata, aki egyike volt az 1618-as prágai defenesztráció áldozatainak, már 1621-ben titkos előterjesztésben javasolta az alkotmány megváltoztatását.²⁴ Közeli barátai,²⁵ akik ugyancsak

²⁰ VÁLKA, „Politický smysl Balbínovy historiografie”, 394.

²¹ Uo., 394–395.

²² Jan MUK, *Po stopách národního vědomí české šlechty pobělohorské* (Praha: Politický klub československé národní demokracie, 1931), 63.

²³ Uo., 48, 57, 64.

²⁴ Uo., 49. – A régi huszita nemesi családból származó Slavata itáliai tanulmányai után katolizált, szenvedélyes vallási érzés vezette, 1609-ben fellépett II. Rudolf vallásszabadságot biztosító felséglevele ellen. A defenesztráció során 16 métert zuhant, súlyosan megsérült, fél évet házi őrizetben ápolták, majd emigrációba vonult. A fehérhegyi csata előtt néhány nappal javasolta az uralkodónak a lázadók birtokainak elkobzását. 1628 és 1652 között a cseh királyság főkancellárja.

²⁵ Popel z Lobkovic herceg 1628-ig töltötte be a cseh udvari főkancellár tisztségét, Jaroslav Bořita z Martinic, aki a defenesztráció másik áldozata volt, 1638-ban lett a prágai helytartótanács elnöke.

a kérlelhetetlen ellenreformáció irányítói voltak, ezzel nem értettek egyet, védtek a rendi jogosítványokat: azzal érveltek, hogy a lázadókat meg kell büntetni, de a rendek új képviselői ne veszítsék el alkotmányos jogaikat (egyúttal született csehek legyenek, vagy legalább olyan honosítottak, akik beszélnek csehül).²⁶ Az 1627-ben kiadott *Megújított országos rendtartás* beemelte a hivatalos nyelvek közé a németet, amely néhány évtized alatt kiszorította a cseh nyelvet a közélet legfontosabb fórumairól. Az udvar és az idegen eredetű nemesi családok nyomására fokozatosan német nyelvűvé vált a cseh parlament, a tartományi törvényszék és a többi főhivatal, utat törve a társadalmi reprezentációt kifejező nyelvi változásnak.²⁷ Jellemző, hogy az új alkotmányt csak németül nyomtatták ki, az uralkodó csak ezt a szöveget tartotta hitelesnek.²⁸ A Habsburg-abszolútizmus nem tudta leplezni a cseh nyelv iránti ellenszenvét, s az udvarhú katolikus cseh főurak nyilvánosan nem emeltek szót ezzel szemben. Slavata és társai magánlevelezése azonban tele van fájdalmas panaszokkal az ország cseh jellegének elhomályosulása miatt. A főkancellár, látva az általa is elősegített politikai fordulat következményeit, 1634-ben így írt a fiához: „Tudom, hogy isteni rendelésből szeretett hazánk a tökéletes pusztulás felé halad”.²⁹

Ezzel a folyamattal szegült szembe az egyházi értelmiség néhány meghatározó alakja, akik a katolikus restaurációnak cseh jelleget kívántak adni. A cseh érzelmű papság városi környezetből származott, ahol a cseh nyelv és kultúra sokkal elevebb maradt, mint a főnemesség körében. Ebben a kontextusban alakul ki a sajátos vonásokkal rendelkező cseh barokk patriotizmus, amely a történeti tudat ápolása mellett átszínezte a kultúra egyéb szféráit is. Az ellenreformáció élvonalában a jezsuita rend állt, melyet nemzetek feletti érdekek vezettek, de a siker érdekében alkalmazkodtak a körülményekhez. Már Fehérhegy előtt megértették, hogy ha meg akarják szerezni a szellemi vezető szerepet, foglalkozniuk kell a cseh nyelv és a nemzeti múlt kérdéseivel. Már 1583-ban kiadtak a Klementinum számára egy utasítást, mely szerint a kollégiumban kizárólag a cseh lehet a társalgási nyelv, s a tanároknak jól kell tudniuk csehül.³⁰ Fehérhegy után a jezsuita kollégiumot egyesítették az addig rendi felügyelet alatt álló prágai egyetemmel: az így létrejött Károly-Ferdinánd (Carolo-Ferdinanda) egyetem rektora a Klementinum mindenkori jezsuita rektora lett; alá tartozott Csehország egész iskolaügye, reá bízta a könyvek cenzúráját is.³¹ Ezekben az intézményekben visszatért a latin nyelv egyeduralma, amely alól a papképzés praktikus része jelentett csak kivételt.

²⁶ MUK, *Po stopách národního vědomí české šlechty ...*, 49.

²⁷ PEKAR, „Bílá Hora...”, 176.

²⁸ Uo.

²⁹ MUK, *Po stopách národního vědomí české šlechty ...*, 54.

³⁰ HANZAL, *Od baroka...*, 144.

³¹ PEKAR, *Dějiny...*, 88.

A jezsuiták megítélése cseh környezetben összetett feladat, mert a rend élen járt a protestáns hagyományok felszámolásában, hittérítő tevékenységét katonai erőszak kísérte.³²

Az utóbbi évtizedek szakirodalma szerint a cseh katolikus egyház körében kirajzolódik a „nemzetközi” és a „hazafias” orientáció küzdelme.³³ Egyfelől némelyik jezsuita annak ellenére magas pozícióba jutott, hogy hazafias érzelmei köztudottak volna. Nem kis taktikai érzéssel arról győzték meg a rend vezetőit, hogy a hazafias hitvallás a rekatolizáció sikerének egyik előfeltétele. Balbín mellett a vezető történetírók többsége (Tomáš Pešina, Jiří Kruger [Crugerius], a két Tanner-fivér) ugyancsak jezsuiták voltak. Másfelől viszont Balbín és társai folyamatosan küszködtek a cenzúrával. Daniel Krupskýt, aki a hazafias törekvéseket megalapozó „szentvenceli örökség” eszméjének egyik szószólója volt, 1658-ban Rómába idézték, s „nacionalizmus” vádjával elítélték.³⁴

A barokk patriotizmus képviselői dicsőítették Szt. Vencelt és számos más szentet a cseh állam korai időszakából: demonstrálni akarták, hogy az országnak régi keresztény hagyományai vannak. Ebben az időszakban a nemzeti hovatartozást még a rendi jogok és a tartományi illetőség szabta meg, de Balbín és munkatársai az ellenreformáció és az abszolutizmus körülményei között szükségképpen nyelvi, etnikai és népéleti szempontok alapján tágították ki a cseh társadalom követésre ajánlott hagyományait. A kiüresedő rendi nemzetfelfogást módosítva a barokk patriotizmus Szent Vencelt emelte a nemzeti sajátosságok jelképévé. Fehérhegy után Szent Vencel nem csupán patrónusa az államnak, hanem a modern nacionalizmust idéző érzelmi töltéssel az anyanyelvi nemzet legfőbb védelmezője is. Balbín és társai persze jól ismerték a középkori Vencel legendát, amely a herceg „kegyes” arcát állítja előtérbe, aki hű fia egyházának, kerüli a vérontást, s aki nemes eszméktől vezetettve hűbéresküt fogad a német császárnak. Ezzel szemben a cseh barokk megalkotta a harcosszent, a védelmező herceg örök alakját, amelynek ugyancsak volt nyoma a hagyományban, de nem felelt meg a történeti tényeknek. A kultusz erejét azonban mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a „szentvenceli” kifejezés melléknévi formát öltött, s olyan szófordulatoknak adott életet, melyeknek tartománya a szentvenceli koráltól egészen a szentvenceli libáig terjed.³⁵

Szent Vencel kultuszánál is nagyobbra nőtt a Nepomuki Szent János nevéhez fűződő legenda, amelyet a hivatalos egyház kiemelten támogatott, mert kulturális aspirációik szimbolikus megjelenítéséhez benne találták meg a legalkalmasabb

³² „... amikor megkezdtek az erőszakos térítést nemcsak a városokban, hanem a falvakban is, ennek katonai erővel adtak nyomatékot”. Uo. – Vö. *Dějiny zemí koruny české*, 1, přípr. Petr ČORNEJ (Praha: Paseka, 1992), 286–287.

³³ HANZAL, *Od baroka...*, 147.

³⁴ Uo., 145.

³⁵ Uo., 149–150.

személyt. Azt a hithű középkori alakot, aki a gyónási titok őrzőjeként az egyházi jog elsőbbségét testesítette meg a világi hatalommal szemben. Miután Balbín életrajza bekerült a nemzetközi szentek gyűjteményébe, a középkori cseh vértanú tisztelete elterjedt a világban. A Szent János legenda megalkotóit hazafias motívumok vezették, bár esetükben nem lehet eltekinteni a vallási inspirációtól sem. Miután kialakították a nagyszabású Nepomuki-kultuszt, amely érzékletesen fejezi ki a kor vallási atmoszféráját átható misztikus, múltba révedő gondolkodást, a cseh katolikus egyház visszanyerte nemzetközi tekintélyét. Balbín, Pešina és Dlouhoveský nyomán a kiterjedt irodalmi propaganda megtette hatását. Bár történetileg téves alapon kanonizálták, hosszantartó küzdelem eredményeként Nepomuki Jánost 1721-ben boldoggá, 1729-ben szentté avatták.³⁶

A barokk patriotizmus cseh történetírása döntően latin nyelvű, maguk a szerzők is latinul leveleztek egymással, de néhány esetben a nyelvi önérzet kimutatása érdekében csehül is publikáltak. Tomáš Pešina 1677-ben latinul adta ki legismertebb, Morvaország katonai történetét tárgyaló munkáját³⁷, de ezt megelőzően csehül jelentette meg *Bevezetés Morvaország helyrajzához* című művét.³⁸ Ennek előszavában kifejti, hogy munkáját csehül adja közre, hogy előmozdítsa a „cseh nemzet és nyelv megbecsülését”, s hogy demonstrálja a „haza iránti őszinte tiszteletét”, beleértve azt is, hogy a „honi nyelvet nem szégyelli”.³⁹ A kevésbé képzett történetírók közül említést érdemel Jan František Beckovský, a keresztes lovagrendi szerzetes, aki 1700-ban a kor szokásaitól eltérve csehül adta ki *Régi cseh történetek hírmondója* (Poselkyně starých přiběchův českých) című munkájának első kötetét, amely a viszonylag gyakran olvasott könyvek közé tartozott a XVIII. században. A nem túlságosan eredeti mű jobbjára Hájek ismert krónikájára épített kompiláció – tehát történeti értéke csekély –, de a szerző által írt bevezetés szemléletesen fejezi ki a katolikus patrióták gondolkodását. A cseh könyvek száma rendkívül alacsony – panasolja Beckovský –, de ennek oka

³⁶ A Hájek krónikájából származó tévedésre, amelynek nyomán egy kitalált személyt avattak szentté, először Dobrovský hívta fel a figyelmet a XVIII. század végén. A 19. századi nemzetébresztők úgy tekintettek Nepomukira, mint a jezsuiták által a cseh nemzetre erőltetett szentre, akinek legfőbb hivatása volt Husz János népszerűségét a nép körében elhomályosítani. Josef Pekař 1921-ben adta ki *Három fejezet a Nepomuki Szt. Jánosért folytatott harcból* című munkáját, amelyben igyekezett szétválasztani Pomuki János történeti alakját és a Szt. János legendát. Elismerte, hogy Hájek tévedése nyomán a kanonizáció hibás történeti alapokon nyugszik. Ehhez azonban hozzátette, hogy a valódi Pomuki János ugyancsak mártírhalált halt a IV. Vencel királlyal folytatott egyházpolitikai vita során, s áldozata semmivel sem volt kisebb, mint az angolok által szentként tisztelt Becket Tamásé. Josef PEKAŘ, „Tři kapitoly z boje o sv. Jana Nepomuckého”, in *Postavy a problémy českých dějin* (Praha: Vyšehrad, 1990), 232–264.

³⁷ Thomas Joannes PESSINA, *Mars Moravicus sive Bellum horrida et cruenta, seditioes, tumultus, praelia, turbæ: Pars prima usque ad annum 1526* (Pragae: Dobroslawina, 1677).

³⁸ Tomáš Jan PEŠINA, *Prodromus Moravographiae, to jest Předchůdce Moravopisu* (Litomyšl, 1663).

³⁹ RAK, KUČERA, *Balbín...*, 157.

nem abban keresendő, hogy a cseh nyelv ne lenne alkalmas a legkülönbébb témák kifejtésére, hanem abban, hogy az ország fiai „szégyellik a cseh nyelvet”. S bár képesek lennének rá, nem akarják használni anyanyelvüket, mivel „gyűlölik a cseh nyelvet, miként az országot és honfitársaikat is”.⁴⁰ A rossz stílusban megírt, szenvedélyes mű a reformációt élesebben kárhoztatja, mint korabeli szerzőtársai: a huszitákat a lehető legsötétebb színekkel festi le.⁴¹ Beckovský azok közé a cseh értelmiségiek közé tartozott, akik szilárdan elkötelezték magukat a cseh államiság védelme mellett, fájdalmasan érezték a haza megalázottságát, de egyúttal hű fiai akartak lenni a katolikus egyháznak, amely a bécsi udvart szolgálta. A kor sajátos belső ellentmondása, hogy a cseh barokk patriotizmus nem feltétlenül zárta ki a Habsburg uralkodó iránt érzett őszinte lojalitást. Az ország hanyatlását Beckovský a történelmi múlt elhanyagolásában – sőt megvetésében – vélte felfedezni, ami együtt jár a haza jelenlegi sorsa iránti érdektelenséggel.

Beckovský és a kifejezetten cseh jellegű prágai kereszties rend ellenszenvvel figyelte a jezsuiták hatalmát és befolyását, mert úgy ítélték meg, hogy erőszakos módszereikkel előtérbe tolokodnak az egyházi feladatok ellátásában.⁴² A jezsuiták hitbuzgalmi, pasztorációs aktivizmusa kiegészült azonban tudományos tevékenységgel: nemcsak történetírók kerültek ki közülük, hanem tudós nyelvészek is. A rend néhány szakavatott képviselője számos nyelvművelő könyvet, cseh vagy latin nyelvű grammatikát adott ki. Az evangélikusként nevelkedett, de később a jezsuita rendbe belépő Jiří Konstanc 1667-ben publikálta nyelvtani kézikönyvét, amelyet később Dobrovský is elismeréssel emlegetett.⁴³ Konstanc másokkal együtt részt vett a prágai érsekség égisze alatt elkészült Újszövetség kanonizált új fordításában (*Svatováclávská bible*, 1677), amelynek során nemcsak a korábbi irodalmi nyelvet egységesítő protestáns bibliafordítást vették figyelembe (*Králická bible*, 1579-1593), hanem az emigráns Comenius nyelvészeti munkáit is. A cseh tudományosság régóta küszködik a barokk korszak nyelvi változásainak („romlásának”) kérdéskörével, mert a nyelvi úzus fel-lazulását és az írott anyag bizonyos fokú elszürkülését nehéz lenne tagadni. A cseh nyelvészetben gyakran idézik Václav Jan Rosa 1672-ben kiadott grammatikáját,⁴⁴ mint amely purizmusával negatívan befolyásolta a cseh nyelv fejlődését, de ez a be-állítás más csak azért is felülvizsgálatra szorul, mert a kötet egy magas színvonalú stilisztikai fejezetet is tartalmaz.⁴⁵ A szakmai értékelés ma arra hajlik, hogy nem

⁴⁰ HANZAL, *Od baroka...*, 143.

⁴¹ Kamil KROFTA, *Nesmrtelný národ. Od Bílé hory k Palackému* (Praha: Laichter, 1940), 545.

⁴² A kereszties rend korabeli szerepéről és a jezsuitákhoz való viszonyáról lásd: Josef HANZAL, „Jiří Ignác Pospíchal a jeho doba”, *Československý časopis historický* 19, 2 (1971): 229–258.

⁴³ *Lima linguae Bohemicae, to jest Brus jazyka českého neb Spis o poopravení a naostření řeči české*

⁴⁴ Václav Jan ROSA, *Grammatica linguae Bohemicae quatuor partibus, orthographia, ethymologia, syntaxi et prosodia constans*, (Praga: Jan Arnolt z Dobroslavína, 1672).

⁴⁵ HANZAL, *Od baroka...*, 146.

helytálló az a 19. században elterjedt nézet, amely a nyelvanyag részletes elemzése nélkül a barokk kori nyelvhasználat „megromlásával” érvelt a maga igaza – vagyis a nemzeti újjászületés nyelvi programja – mellett. A városi hivatalok könyvei és az uradalmak iratai is azt tanúsítják, hogy a cseh irodalmi nyelv hanyatlása nem volt általános érvényű. A klérus némelyik képviselője szenvedélyesen ragaszkodott a cseh nyelvhez, amelyet relatíve magas szinten ápoltak, műveltek.⁴⁶

Kutatói szemszögből ma már persze világos, hogy a barokk irodalom és kultúra fogalmát nem lehet azonosítani a jezsuiták által dominált ellenreformáció sikerével, hiszen ez utóbbi peremfeltételeit a politikai változások teremtették meg, ami nincs teljesen szinkronban a művészetek belső fejlődésével. A köztudatban a fehérhegyi csata jelképes dátumát általában azonosnak veszik a barokk korszak kezdetével (míg II. Rudolf nevezetes prágai udvarához a manierizmus – nem csupán művészettörténeti – fogalmát társítják).⁴⁷ Egyes szerzők már a 16. század végén keresik a barokk első nyomait, mások viszont arra figyelmeztetnek, hogy a cseh barokk – mint irodalmi és művészeti irányzat – csak a vesztfáliai béke után bontakozik ki. Abban viszont konszenzus van, hogy a cseh barokk irodalom rövid fénykora az 1660/80-as évekre esik, ezt követően az irodalmi termés terjedelmét és művészi értékét tekintve egyre inkább elsorvadt a többi művészi ághoz képest. (A festészet és szobrászat, a zene, az építészet a kor jellegadó művészete.)

A barokk irodalom értékelésében az az irányadó vélemény, hogy ebben az időszakban a keresztény spiritualizmus, a katolikus műtszeretet és az ellenreformációs ideológia fölébe kerekedik a reneszánsz-humanista örökségnek. Ugyanakkor a nagy tekintélyű esszéista kritikus, F. X. Šalda cseh kontextusban is a barokk egyetemes jellegére figyelmeztet – itt jelenik meg először a modern kultúrát jellemző dualista szétszakítottság: az élet igenlése és tagadása – hedonizmus és askézis –, amelyben az irodalmi művek szárnyaló ünnepélyességgel a gyötrelmes szenvedésben keresik önmaguk autentikus formáját. Íróik „magas nyomás alatt”, nagy belső hevülések és megrázkódtatások közepette hányódnak a világnézeti pólusok között.⁴⁸ Šalda elismeréssel beszél a cseh barokk két legismertebb költőjéről, kiemelve Michna népi ihletésű szenzualizmusát, illetve Bridel zaklatott, ködös miszticizmusát, de a kor meghatározó személyiségének a két nagy prózaíró, Balbint és Comeniust tekinti. Látszólag nincs semmi közös bennük, de mindketten enciklopédikus tudást birtokolnak: szenvedélyes humanisták, a klasszikus költői stílus rajongói, akik egyúttal elmélyült keresztények –

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ A II. Rudolf udvari kultúrája és a későhumanizmus antropomorf, mágikus világképének összefüggését bemutató klasszikus mű: Robert EWANS, *Rudolf II and His World: A Study in Intellectual History 1576–1612* (Oxford: Clarendon Press, 1973). Vö. SZÖNYI György Endre, „Közép-európai későreneszánsz – angol szemmel”, *Világosság* 17 (1976): 649–651.

⁴⁸ František Xaver ŠALDA, „O literárním baroku cizím i domácím”, *Šaldův zápisník* 8 (1935–1936): 71–77, 105–126, 167–182, 232–246, 105.

s mint ilyenek, a reneszánsz humanizmusra kétes érzésekkel tekintenek (iszonyodva a lélek megváltását veszélyeztető pogány csábítástól).⁴⁹ S Comeniusban, fejtegeti Šalda, rettenetes erővel dolgozik a barokk korra jellemző belső meghasonlás: egyfelől aszkétikus középkori alak, a reneszánsz tudományok ellenlábasa, aki istenes vidéki emberként Isten bizonyosságában keresi tartós nyugalmát, másfelől azonban nemzetekfeletti, egyetemes szellem, a pánszófia tudományának hirdetője, az emberiség lelkiismerete. Az emigrációban kiadott allegorikus barokk regénye, *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* a korszak legjelentősebb irodalmi teljesítménye (ami egyúttal cseh kontextusban is elkerülhetetlenné teszi a „protestáns barokk” fogalmának bevezetését).

A város-világ rajza Comenius *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* kéziratából

A világ útvesztőjét (Labyrinth světa) még cseh területen bujdosva, fiatalon írta, miután a Katolikus Liga spanyol zsoldosai felégették Fulnek városát, amelynek során elvesztette otthonát és családját. A többretegű, allegorikus alkotás „... két fontos diskurzus, a reneszánsz és a barokk keresztmetszetében helyezkedik el”.⁵⁰ A műfaji besorolás némileg bizonytalan, de alapvetően irodalmi-filozófiai műről van szó, amelynek

⁴⁹ Uo., 181–182.

⁵⁰ Agnieszka JANIEC-NYITRAI, „Illúzió és dezillúzió között Comenius *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* című művében”, in *Reformáció és kánon a szláv irodalmakban, kultúrákban és nyelvekben*, szerk. ISTVÁN Anna (Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2018), 179–191, 180–181.

van egy spirituális, a barokk vallásossággal átítatott rétege. Összekapcsolódik benne a teológiai és filozófiai lényeglátás a reális tapasztalat pedagógiai igényével. Maga az írói koncepció nem teljesen eredeti, mert a német evangélikus író, Johann Valentin Andreae két művének hatása alatt született: az első rész, *A világ útvesztője* Andreae *Peregrini in patria errores* című munkáját, a második rész, *A szív paradicsoma* a *Civis Christianus*t követi öntörvényűen eredeti feldolgozásban, különösen szép nyelvezettel. Az első rész szatirikus hangvételű vándorút a reális világ kiábrándító labirintusában, a második rész racionalizált keresztény utópia, amely kizárólag Isten törvényein nyugszik. A labirintus, amelyet a Vándor bejár, a barokk világszínpad, a „theatrum mundi” egyetemes kiterjedését idézi, s ennek felfedezéséhez a főhős két kísérő társat is kap: az egyik „Fürgeláb” (Vševzd Všudybud) a kíváncsiság, a tudásszomj megtestesítője, a másik „Bódulat” (Mámení) a megrögzött szokás, a felületes ítélet képviselője. Az élet értelmét kereső vándornak kísérői kantárt vetnek a nyakába, amelyet a „kíváncsiság szíjából varrták, zaboláját pedig a megátalkodott szándék vasából kovácsolták”, majd orrára szemüveget raknak, amelyet a „látszat üvegéből csiszolták”, a keret pedig a „szokásnak nevezett szaruból készült”.⁵¹ A kalandok során a világ színes illúziója fokról fokra lelepleződik. A szöveg utolsó részében a Vándor új szemüveget kap, magától Jézus Krisztustól, de ez nem a bódulat szemüvege, hanem az, amely a világot a maga összetettségében és egyúttal igazságában tükrözi vissza. A Vándor magát Krisztust kapja idegenvezetőül.⁵²

Az emigráns Comenius persze nem vett részt közvetlenül a barokk korszak cseh irodalmi folyamatainak az alakításában, de néhány műve eljutott a katolikus elit tagjaihoz is. A mai irodalomtudomány a honi cseh irodalom legelevenebb részét a lírai költészet innovatív nyelvi megújításában látja, ami a vallási meditációt a szubjektívizmus erejével dúcolja alá. A cseh barokk 1930-as évekbeli felfedezése nyomán Šalda úgy fogalmazott, hogy a barokk költészetnek vannak ugyan szegényes rétegei, de gazdagabb annál, ahogy addig az irodalomtörténet ábrázolta.⁵³ A nagy tekintélyű kritikus megjegyezte azt is, hogy a cseh barokk írásbeliség mintha bepótolna valamit, amiről a cseh irodalom lemaradt a reneszánsz és a gótika idején.⁵⁴ Arne Novák klaszikus irodalomtörténete volt az első összefoglaló mű, amely Vašica, Bitnar és Kalista forrásfeltáró munkája nyomán megállapította, hogy a barokk költészet poetikája vitathatatlan előrelépést jelent a cseh líra történetében.⁵⁵ Novák kiemelte azt, hogy

⁵¹ Johannes Amos COMENIUS, *A világ útvesztője és a szív paradicsoma*, ford. DOBOSSY László és MAYER Judit (Bratislava: Madách, 1982), 18–19.

⁵² A mű legújabb kitűnő elemzése a magyar szakirodalomban: JANIEC-NYITRAI, „Illúzió és dezillúzió között ...”

⁵³ ŠALDA, „O literárním baroku...”, 171.

⁵⁴ Uo., 169.

⁵⁵ Arne NOVÁK, Jan V. NOVÁK, *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, 4. přepracované a rozšířené vydání (Olomouc: R. Promberger, 1936), 162.

a metafizikai gondolkodás, az érzékeny pátosz és a naturalista érzékiség összefonódása nagy erővel fejezte ki a kor emberének lelki drámáját, amelyben a fájdalom és a gyönyör paradox érzései az ékesszóló retorika alakzataiban fejeződtek ki.⁵⁶

A cseh barokk költői stilsztika megteremtői közül három szerzőt szokás kiemelni. A jezsuita Felix Kadlinský 1665-ben adta ki *Dacos csalogány* (Zdoroslavíček) című kötetét, amely eredeti megoldásokban gazdag, szabad átköltése a jeles német misztikus költő, Friedrich Spee *Trutz Nachtigal* című verseskönyvének. Sztereotíp elemekben bővelkedő bukolikus vallási költészetéről van szó, amely gyengéd, játékos és tetszetős, de idillikus természeti képein átüt az olasz és spanyol eredetű expresszív naturalizmus nyelvi ereje.⁵⁷ Hasonlóan idillikus hangnemű Adam Václav Michna vallásos énekköltészete is, de őt a vidéki hagyomány, a cseh népköltészet inspirálta. Elsősorban templomi használatra készült a *Cseh Mária-muzsika* (*Česká mariánska muzika*, 1647) című énekeskönyve, amelynek zenéjét – mint orgonista és zenetanár – ugyancsak maga szerezte. Itt a naivan egyszerű Mária-kultusz szólal meg, amely át van színezve a keresztény lélek erotikusan hangolt vágyaival. A rafináltan rejtett misztikus erotika a barokk művészet visszatérő vonása (Michna dalaiban Mária Magdaléna és számos antik motívum hordozza).⁵⁸ A 13 dalszöveget tartalmazó *Cseh lant* (*Loutna česká*, 1653) Michna egyedi kötete, amelyben a vallási téma hétköznapi környezetben, világi hangnemben szólal meg, zenei adaptációja máig része a populáris kultúrának.

Ma már senki sem vitatja, hogy a cseh barokk legnagyobb költője Fridrich Bridel, akinek műveit az 1930-as években Josef Vašica emelte ki az ismeretlenség homályából.⁵⁹ A protestáns családból származó Bridel 18 évesen lépett be a jezsuita rendbe, teológiát és filozófiát tanult, majd a retorika és poetika tanára lett a prágai egyetemen.⁶⁰ 1656 és 1660 között a Klementinum nyomdáját vezette, költői termésének java része is erre a rövid időszakra esik. Ezt követően húsz éven át a világképét meghatározó szenvedő hősiesség jegyében hittérítő tevékenységet folytatott minden hívságról lemondva, teljes szegénységben, s az 1680-as nagy pestisjárvány idején a haldokló betegeket ápolva vesztette életét. Ezt a karitatív szenvedélyt, amellyel a misszionárius költő kifejezetten a fertőző betegek közé küldette magát, mai méltatója szerint éppúgy lehet a legnagyobb áldozatnak, mint öngyilkosságnak tekinteni.⁶¹

⁵⁶ Uo., 162–163.

⁵⁷ HANZAL, *Od baroka...*, 45, 52.

⁵⁸ Zdeňka TICHÁ, *Adam Václav Michna z Otradovic* (Praha: Melantrich, 1976), 76–83.

⁵⁹ A költemények mai teljes, gondozott kiadása: Fridrich BRIDEL, *Básnické dílo*, přípr. Milan KOPECKÝ (Praha: Torst, 1999).

⁶⁰ Bridel 1619-ben született Pfalzi Frigyes rövid uralma idején, innét kapta keresztnévét, amelyet a cseh szakirodalom egy része „Bedrich” alakban fordít le, de az újabb kiadványok ismét az eredeti formát használják.

⁶¹ Milan KOPECKÝ, *Nic stálého přítomného: K literárnímu baroku* (Brno: Masarykova univerzita, 1999), 22.

Bridel költészete meditatív és himnikus, az emberi lét (egzisztencia) alapkérdéseit célozza meg. Szokatlanul gazdag, merész szóképei intenzív erővel fejezik ki az Abszolútumhoz fűződő elragadtatott, de ugyanakkor ellentmondásos viszonyát, amely hasonló a korabeli spanyol és francia misztikus líra poetikájához (emlékeztetve egyúttal Loyolai Ignác és Avilai Szent Teréz lelki gyakorlataira). A fokozott szenzualizmussal megragadott legjobb költői képeiben a drámai egzaltáció paradox érzésekkel keveredik, ami gyakran az oximoron formáját ölti. Mindezt jól demonstrálja az életmű csúcspontját jelentő *Mi az Isten? Mi az ember?* (Co Bůh? Člověk?, 1658) című 70 versszakos (560 soros) híres költeménye, ami az emberi mivolt nyomorúságát, semmiségét a Teremtő mindenhatóságával állítja szembe.⁶² Az ellentétekre épülő mű kompozícióját érintő vitákat a sokáig Csehországban élő ukrán tudós, Dmytro Čyževskij (német nyelvterületen: Tschizewskij) zárta le máig érvényesen.⁶³ Eszerint a prológus (1–4. vsz.) az alaphelyzetet rögzíti:

Én bűn, gőg, csalfaság:
te dicső becsület.
Én genny, fekély, bűz:
te tiszta lehelet.

Az első egység (5–21. vsz.) emésztő nyugtalansággal Isten és ember ellentétes természetét jeleníti meg:

Te vagy a szakadék mélye és teteje,
én a legkisebb esőcsepp,
te vagy a nap korongja,
én a kis sugara,
te vagy virágnak virága,
én csak apró gyom,
(...)
Én köd, fagy, jég köre,
te az öröm végtelensége.

⁶² BRIDEL, *Básnické dílo*, 161–177. – Részletek magyarul: *A cseh irodalom kistükre*, szerk. DOBOSSY László (Budapest: Európa, 1990), 179–185.

⁶³ Dmytro ČYŽEVSKIJ, „Ke komposici Bridelovy básně »Co Bůh? Člověk?«”, *Akord* 11, 10 (1943–44): 364–374. – Korábban Vilém Bitnar elemzése arra jutott, hogy a költeményből hiányzik a motívumok egysége, ezért több különálló vers konglomerátumának tekinthető: BITNAR, *Postavy baroku...*, 51.

A második rész (22–33. vsz.) az ellentétek és kontrasztok áradó képeivel az embert a maga porszemnyi semmisségében ábrázolja, míg a harmadik rész (34–52. vsz.) istenfogalma tapasztalat- és lényegfeletti, amit csak az oximoron képes érzékeltetni:

Te vagy a háromélű gömb
és a feneketlen gömbölyűség,
te háromságos gömbölyű,
te feneketlen mélységesség.

A befejező részben (53–66. vsz.), amelyet epilógus kísér (67–70. vsz.), kiteljesedik az a vágy, amely az egyedi személy és az abszolút tökéletesség egyesülése felé vezet („az istenségbe akarok merülni”). Az önmagából kilépő lélek, melyet kitölt a feltétlen odaadás, „Isten szerelmének” bűvkörében leli meg helyét. Ez a filozofikus teológia, ami a vers felépítésében rejtve van, a poetikai eszközök áradásában bevonódik az esztétikum szférájába: a merész – helyenként nyers, máshol talányosan misztikus – szóképeket anaforikus ismétlődés hajtja előre, a ritmus és az eufónia feszült játéka emelkedett hangfestést teremt. Olyan ez a ritmizált eufónia – mondja Čyževskij – „mint a fenséges sas szárnyalása, amellyel a vers felemelkedik a magasságos Istenhez.”⁶⁴

Nem kétséges azonban, hogy terjedelmét és műfaji sokszínűségét tekintve a cseh barokk irodalma lényegesen szűkebb, mint a korabeli lengyel és magyar irodalom korpusza. A latin nyelvű tudományosság mellett a vallásos líra és az énekeskönyvek anyaga dominál, kiegészülve a hitbuzgalmi tárgyú prédikációk gyűjteményeivel. Teljesen hiányzik a barokk eposz, a *Szigeti veszedelem* regionális rokonait csak a lengyel és horvát irodalomban találjuk meg. 1680 után a cseh irodalomban megszűnt a barokk innováció ereje, nincsenek jelentős szerzők, elapadt az irodalmi kultúra (hasonlóan a lengyelországi „szász sötétség” hanyatló korszakához).

A cseh sajátosságok elemzésekor az irodalomtörténeti kutatás is beleütközik az építészeti és művészettörténeti eredetű „barokk gótika” fogalmába. A jelenség leírása a német műtörténész, Cornelius Gurlitt-tól származik, akinek felismeréseit Kalista alkalmazta a cseh barokk legendairódom középkeri vonásainak értelmezéséhez.⁶⁵ Jeles összehasonlító munkájában Angyal Endre kiterjesztette a fogalmat a szláv irodalmak egészére, külön fejezetet szentelve a témának.⁶⁶ Nem kétséges, hogy a barokk művészet „gótizáló” változata a régi cseh kolostorokból indult hódító útjára, s ez az „archaizáló” tendencia szoros összefüggésben van a barokk historizmus rejtett mondanivalójával. Feltételezhető, hogy a régi cseh építmények és emlékhelyek kultusza bizonyos fokig annak ellenhatásaként fejlődött ki, hogy a barokk „római”

⁶⁴ ČYŽEVSKYJ, „Bridel...”, 374.

⁶⁵ Zdeněk KALISTA, „Z české »barokní gotiky«, *Lumír* 58 (1932): 19–23.

⁶⁶ Andreas ANGYAL, *Die slawische Barockwelt* (Leipzig: Seemann, 1961), 19–79.

változtatát előtérbe helyező jezsuita rend (vagy annak domináns irányzata) a cseh hagyományok radikális átalakítására törekedett.⁶⁷ Éppen a cseh barokk gótika leghíresebb építménye, amely az olasz Giovanni Santini különleges tervei alapján készült, vezette el az említett német műtörténész oda, hogy megalkossa az új művészettörténeti fogalmat.⁶⁸ A Nepomuki Szent János sírhelyéül kijelölt templom a festői Žďár nad Sazavou határában lévő Zelená horán (Zöld hegyen) épült, kifejezve azt a folyamatosságot, ami a középkori szent életét a barokk kor világába emeli be.⁶⁹

Ennek megfelelően a barokk korszak cseh irodalma sem maradt mentes a historizáló tendenciáktól. A harmincas években Zdeněk Kalista amellett érvelt, hogy némelyik 17. században népszerű vallásos himnusz gyökerei IV. Károly korának latin nyelvű irodalmáig vezethetők vissza.⁷⁰

Később arra is hivatkozott, hogy a barokk időszak szentbeszédeiben felfedezhető a gótikus (huszita) korszak prédikációs hagyománya (például a „hegyek” motívuma, „ahonnét Isten jobban megismerhető”).⁷¹ Ezek az összefüggések azonban már nagyon áttételesek. Az irodalom ugyanis eltérő pályán fejlődött, mint a nemzetközi hírű cseh barokk építészet és képzőművészet. Bármennyire is rokon a középkori és barokk szövegek biblikus háttere, a prédikációk narratív elemei és morális üzenete annak a barokk kornak a terméke, amely a középkorhoz képest sokkal mélyebben érzékelt a népi mentalitást. Különösen jól megfigyelhető ez a népi olvasmányok terén, melyek kifejezetten széles kört szólítottak meg.⁷²

A gótikus barokk
Žďár nad Sazavou-i templom

⁶⁷ HANZAL, *Od baroka...*, 61. – Ez a rejtett feszültség került felszínre 1654-ben, amikor a jezsuiták le akarták bontatni a Malá strana-i Szent Vencel templomot, hogy helyére Szent Miklós olasz stílusú templomát építhessék fel, de a terv a városi hatóság és a polgárok ellenállása miatt megghiúsult. Uo.

⁶⁸ Idézi: ANGYAL, *Barockwelt...*, 19.

⁶⁹ Kalista egész monográfiát szentelt a Žďár nad Sazavou-i templom és kolostor kultúrtörténeti jelentőségének: Zdeněk KALISTA, *Česká barokní gotika a její Žďárské ohnisko* (Brno: Blok, 1970).

⁷⁰ KALISTA, „Z české »barokní gotiky«”

⁷¹ KALISTA, *Česká barokní gotika*, 47–53, 64.

⁷² HANZAL, *Od baroka...*, 62.

A barokk gótika jelenségével szembeesítve a képzőművészet és a barokk mentalitás gyökeresen eltérő találkozását figyelhetjük meg a híres-hírhedt nonkonformista főúr, a német nyelvű František Antonín Špork (Spork) gróf pályáját felidézve. Mint „barokk gavallér”, beutazta a nyugati világot, majd csehországi birtokán nemes és nagyvonalú emberbaráti tevékenységhez látott, fürdőt és kórházat alapított az egyszerű nép javára. Spirituális beállítottságából következően nagy súlyt fektetett a keresztény erkölcsi nevelésre, s janzenista könyvek kiadásával maga ellen fordította a jezsuita rend haragját. Maga VI. Károly császár írta alá azt az utasítást, amely elrendelte, hogy a Lysá nad Labem-i nyomdáját zárják be, a nyomdászt vessék börtönbe, a lefoglalt könyveket pedig gondos ellenőrzésnek vessék alá. Špork azonban nem volt hajlandó alávetni magát, kinyomtatott egy memorandumot, amit a helytartósághoz címzett, s amelyben élesen kikelt megvádoltatása ellen. Mivel nem nagyon válogatta meg szavait, a császár elrendelte, hogy a memorandumot nyilvánosan tépjék szét és kinyomtatott példányait semmisítsék meg. Bár Špork királyi kamarás és valódi titkos tanácsos volt, a bíróságokkal állandó konfliktusban állt. A perekre nem volt kellő rálátása, ezért kiképezte lakóját, hogy nevében vallo-
másokat tegyen. A perek a végtelenségig folytak, s a gróf kedvét lelte bennük akkor is, ha nem nyerte meg őket. Uradalmában a mindenható felsőbbtség tudatában járt el, gondoskodva alárendeltjeinek szellemi táplálékáról. A szolgálkat és cselédeket

Mathias Braun *Kétségbeesés* c. szobra a „Bűnök” sorozatból (Kuksi kastélypark)

rendszeresen házi imádságra rendelte, ahol ő maga lépett fel a lelkipásztor szerepében, így akarván dacolni a hit elgyengülésével.⁷³

Špork hozta létre azt a barokk épületegyüttest és kastélyparkot, amelynek a világ azóta is csodájára jár. Nem csupán színházat rendezett be a birtokán, ahol vendégeit olasz operákkal szórakoztatta, hanem megbízta a tiroli származású Mathias Braunt, hogy homokkőből faragott szobraival népesítse be a kuksi uradalom parkját és erdős részeit. A nagy tehetségű szobrász nemcsak a díszítő szándékot értette meg, de a gróf szellemi partnere lett az allegorikus világnézeti mondanivaló kifejtésében is. A „Bűnök és Erények” sorozat darabjai például színpadiasan expresszív hatást keltenek, külön-külön is erkölcskritikai

⁷³ Špork életútjának legalaposabb modern feldolgozása: Pavel PREISS, *František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách* (Praha–Litomyšl: Paseka, 2003).

jelentéssel vannak felruházva, de a szobrok összképét valami spirituális sejtelmesség lengi körül. A groteszk fantasztikum éppúgy jelen van itt, mint a magány csendjébe hulló részvét, kárhozat és szenvedő elragadtatás.

Ugyanakkor a világ Isten általi megismerésének élménye szélesre tárta a korabeli tapasztalatszerzés láthatárát: távoli, egzotikus térségek, idegen hagiografikus tradíciók szinte kéznyújtásnyi közelségbe kerültek. A határokat átjáró képzelet nemcsak Kínába vagy Latin-Amerikába juttatta el a katolikus cseh misszionáriusokat, de elvezetett a szláv összetartozás gondolatához is. Ebből következően a barokk „kozmpolitizmus” és a barokk „nacionalizmus” nem csupán egymást kizáró ellentét, hanem ugyanakkor az éremnek két oldala is.

A szláv összetartozás gondolatát hirdető barokk ideológia kezdetei az olasz humanizmus hatása alatt álló dalmát-raguzai horvát irodalomig nyúlnak vissza. 1601-ben adta ki Mauro Orbini, raguzai olasz egyházi ember *Il regno degli Slavi* (A szlávok királysága) című nevezetes könyvét, amely patetikus stílusban, kritikátlan lelkesedéssel tárgyalja a szláv népek múltját, különösen egyháztörténetét. Orbini összegyűjti és humanista tudálékossággal rendszerezi a szlávokra vonatkozó őstörténeti mondákat és hiedelmeket, megtoldva a maga etimológiai és néprajzi elképzeléseivel, amelyek a szlávok nagyságát és műveltségét fantasztikus megvilágításba helyezik. A régi szlávok települési területét Orbini Angliáig és Franciaországig terjeszti ki, szlávok tekintve a vandálokat, a burgundokat, a gótokat, a gepidákat, de még a finneket és a svédeket is.⁷⁴ Az olasz szerző hitelt ad, valószínűleg Hájek nyomán, Nagy Sándor állítólagos kiváltságlevelének is, amely a szlávok hűségét és vitéségét jutalmazva nekik adományozta volna az Adriától a Jeges tengerig elterülő vidéket. A barokk szellemiségű humanista tudósok (a horvát Rattkai és Ritter Vitezović, a lengyel Dębolecki, Warszewicki, a szlovák-magyar Révay Péter és Timon Sámuel stb.) munkái azt bizonyítják, hogy a szláv összetartozás tudatát nem a néphagyomány, hanem a barokk kori (főként katolikus indíttatású) történetírás alkotta meg.⁷⁵

A „barokk szlávizmus” a humanista tudomány terméke. Kisebb-nagyobb megszorításokkal ugyanez érvényes a szépirodalomra is, amelynek terméséből kiemelkedik a raguzai horvát Ivan Gundulić epikus költészete, aki *Osman* című eposzában összekapcsolta a török elleni küzdelmet a szláv messianizmus lelkesítő érzésével. Gundulić tassói hevülettel szólítja fel a lengyeleket, hivatkozván a közös származás parancsára, hogy őrizzék ki a törököt Európából, s állítsák vissza Dušan cár balkáni birodalmát.⁷⁶ A szláv egység első politikai elképzelése az ugyancsak horvát Juraj Križanić nevéhez fűződik, aki nemcsak az ortodox keleti és délszlávokat akarta visszatéríteni a katolikus

⁷⁴ Rudo BRTAŇ, *Barokový slavizmus* (Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius, 1939), 136.

⁷⁵ Frank WOLLMAN, „Některé projevy vědomí sounáležitosti a součinnosti slovanské humanisticko-barokního rázu”, *Slavia* 26 (1957): 84–85, 97–101.

⁷⁶ ANGYAL, *Barockwelt...*, 84–85.

egyházba, hanem valamennyi szláv kulturális és politikai egységét is célként tűzte ki. Katolikus, jezsuita hittérítőként már fiatalon Oroszországba küldik, ahol megerősödik meggyőződése, hogy az egyházzszakadás megszüntetése áldást jelentene a szlávok számára, de a római propaganda irányítói visszariadnak ettől az érveléstől. Élete derekán Križanić hivatalos felhatalmazás nélkül visszamegy orosz területre, a cár szolgálatába áll, de római és lengyel kapcsolatai nem számítanak jó ajánlólevélnek. Hiába igyekszik meggyőzni Alekszej cárt, hogy katolizáljon, s teremtsen meg valamennyi szláv nemzet állami unióját, környezete gyanakvással fogadja, s 1662-ben a szibériai Tobolszkba száműzik. Itt írja meg híres politikai értekezését, amelyben kifejti a szláv egység programját, de műve ugyanúgy kéziratban marad, mint a létező szláv nyelvekből megalkotott ideális össz-szláv grammatikája, amelyet majd Dobrovský fedez fel 1792-es oroszországi útja idején. Križanić sorsa világosan utal azokra az akadályokra, amelyek a szláv egység gyakorlati megvalósításának útjában állottak. Russzofil unitarizmusa se Rómának, se Moszkvának nem volt ínyére. Ráadásul Križanić éles kritikával írt a szláv népek kulturális színvonaláról, bírálva a lengyel és az orosz társadalom erkölcsi állapotát. A török birodalom szakértőjeként az iszlám gondolkodást és erkölcsi érzést fölébe helyezte az adott kor szláv műveltségének. Az egységes szláv kultúrát egyébként is a nyugati műveltség alapján képzelte el, ami már önmagában is elfogadhatatlan volt az ortodox egyház és a cári udvar számára.⁷⁷

A „barokk szlávizmus” szellemi áramlata cseh közegben viszonylag kevés új elemmel egészült ki. Balbín magától értetődően hivatkozik a szláv népek nagyságára, lakóhelyük hatalmas kiterjedésére, s nem mulasztja el megemlíteni kultúrájuk régiségét és magas színvonalát, amelyet sajátos népi tulajdonságaikkal (vagyis a szlávok becsületességével, vallásosságával és kiváló értelmi képességeivel) magyaráz.⁷⁸ Mindezt azonban alárendeli középponti céljának, amely a cseh állam erejét és önállóságát van hivatva kifejteni. Balbín nem érdeklődik különösebben a szláv kölcsönösség barokk eszméi iránt, nem foglalkozik a szlávok egységének politikai céljaival. Számára a cseh történelem értelme IV. Károly „*sanctum Regnum*”-ában ölt testet, amelyet a laikusok mély vallásossága hat át, s amely a kulturális siker és a katolikus hithűség példáival egységbe forrasztja a nemzetet. Ebben a keretben a szláv összetartozásra tett utalások csak az elbeszélés háttérét színezik át.⁷⁹

A csehek hozzájárulása a szláv összetartozás barokk kori eszméjéhez elsősorban a Cyrill és Metód kultusz megalapozásában fejeződik ki. A görög származású „szláv

⁷⁷ Miloš WEINGART, *Slovanská vzájemnost* (Bratislava: Academie, 1926), 123–136; WOLLMAN, „Některé projevy...”, 90–96. ANGYAL, *Barockwelt...*, 111–116.

⁷⁸ Milan KOPECKÝ, „Balbín a Slovanstvo”, in *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách. Sborník z konference Památníku národního písemnictví*, přípr. Zuzana POKORNÁ, Martin SVATOŠ (Praha: PNP, 1992), 51–56, 55.

⁷⁹ Uo., 54.

apostolok” élete és jelentősége alig volt ismert a középkori és a reneszánsz történetíróknál: Hájek és a – téma szempontjából fontos – lengyel Bielski viszonylag keveset tud róluk, de mindkét krónikaszerző áthagyományozza a szláv liturgia és az egyházi szláv nyelv megalkotásának alapvető információit.⁸⁰ A humanista szerzők többsége azonban Szent Jeromosnak tulajdonítja az első szláv nyelvű bibliafordítás elkészítését, s ez a vélemény még a XVIII. század elején is tartja magát a szlovák protestánsoknál.⁸¹ Cyrill és Metód kultusza csak a katolikus barokk egyházi mozgalmakban teljesedik ki, nem függetlenül a Róma által erősen szorgalmazott uniós törekvésektől. A katolikus propaganda a nép körében élő „szláv szenteknek” ábrázolja a görög testvéreket, s ez a barokk szlavofilizmus beleillik abba a hivatalos célkitűzésbe, amely az ortodox – többségében szláv nyelvű – keleti keresztényeket vissza akarja terelni a római egyház fennhatósága alá. A cseh „cirilmetódi hagyomány” feltámasztásának – pontosabban: megalkotásának – művét az olomouci jezsuita kollégiumban működő tudós szerzetesek végzik el. Ebben a kontextusban jön létre Beckovský és Středovský történetírói műve, illetve Bílovský prédikációs gyűjteménye.⁸² Jan Jiří Středovský 1710-ben adja ki *Sacra Moraviae* című terjedelmes latin nyelvű könyvét Cyrill és Metód életéről és morvaországi tevékenységéről, amelyben a szláv összetartozás gondolatát beilleszti a honismereti irodalom hazafias témái közé. A latin nyelvű mű tudományos értéke csekély, de megteszi azt az – eszmetörténeti szempontból – döntő lépést, hogy a cirilmetódi hagyományt összekapcsolja a szláv egység eszméjével. A barokk külsőségekkel felruházott egyházi és tudományos kultusz ettől az időtől kezdve a nemzeti ideológia egyik fontos hivatkozási területévé válik. Az a tudományos elmélet, amely kontinuitást feltételez a nagymorva–cseh, illetve a nagymorva–szlovák történelem – s még inkább a két kulturális tradíció – között, mindmáig tartja magát a modern szlavisztika szigorúan vett szakmai érvelésében is.

A cseh és szlovák tudományos hagyomány a „barokk szlavizmus” fogalmát a 19. századi össz-szláv eszmeiség (pánszlávizmus) előképének tekinti. Ennek kései visszfényeként ma is kitapintható egy olyan álláspont, ami a „szlavizmust” egyúttal a „szláv jelleg” (*slovanství*) etnokulturális szinonimájaként fogja fel, s ebből vezeti le a szláv kultúrát átható eszmei folyamatosságot.⁸³ Márpedig ebben a tudományos kontextusban nem válik el világosan a cseh irodalom barokk korszakának leírása a „barokk szlavizmus” ideologikus előfeltevéseitől és preferenciáitól. Ez a fogalmi játék nehezíti meg a közép-európai szláv és nem-szláv barokk irodalmak összehasonlítását.

⁸⁰ BRTÁŇ, *Barokový slavizmus...*, 39.

⁸¹ WOLLMAN, „Některé projevy ...”, 100.

⁸² Uo., 101.

⁸³ Lásd erről bővebben: BERKES Tamás, „Közép-európai komparatistika egykor és most”, *Helikon* 64, 3 (2019): 293–306, 301–302.